

ПРЕДГОВОР

През двата века, описани в тази книга, са се случили събития, имащи дълготраен ефект. Бил открит Новият свят на Американския континент и той бил населен от европейски авантюристи. В полето на мисълта и вярата, поезията и изобразителното изкуство пред човешкия дух се отворили други нови светове. Между 1485 и 1688 г. английският народ започнал да се разселва по цялата планета. Той се изправил срещу мощта на Испания и я победил. Веднага щом била извоювана свободата в морето, се появили американските колонии. По западните брегове на Атлантическия океан израснали оживени и амбициозни общности, които с течение на времето щели да се превърнат в Съединените щати. Англия и Шотландия приели протестантската вяра. Двете кралства на Острова се обединили под скиптъра на шотландска династия. Водила се мащабна гражданска война заради спорове по принципни въпроси. Страната преживяла републикански експеримент, наложен от колосалната личност на Оливър Кромвел. Но по искане на нацията монархическата традиция била възстановена. В края на този период един холандски монарх съхранил протестантската вяра, парламентът поел уверено върховенството в държавните дела, Америка претърпяла бурно развитие и предстояло дълго и всеобхватно противоборство с Франция.

У.С.Ч
Чаргуел
Уестърхам
Кент

4 септември 1956 г.

КНИГА ПЪРВА

РЕНЕСАНС И РЕФОРМАЦИЯ

ГЛАВА I

КРЪГЛИЯТ СВЯТ

Вече стигнахме до началото на т.нар. шестнайсети век, което означава, че всички години в това столетие, колкото и да е обърквашо, започват с цифрата петнайсет. През този период се случили необикновени промени, които засегнали цяла Европа. Някои от тях тлеели от дълго време, но точно в този момент избухнали с пълна сила. От двеста и повече години Ренесансът вълнувал мисълта и духа на хората в Италия и накрая се проявил в яркото възраждане на традициите на Древна Гърция и Древен Рим, но без да се засягат основите на християнската вяра. Папите междувременно се превърнали във временни управници, подвластни на страстите и разкоша като останалите монарси, но продължавали да претендират, че са носители на духовна власт. Приходите на църквата били увеличени от продажбата на „индулгенции“ за избягване на Чистилището от живи и мъртви. Длъжностите на епископите и кардиналите се продавали и купували, а обикновените хора били облагани с данъци до предела на възможностите им. Тези и други пороци в църковната организация повсеместно се признавали и извиквали негодувание, но така и не се отстранявали. В същото време литературата, философията и изкуствата процъфтявали, вдъхновени от класическия свят, а умовете на хората, за които образованието било достъпно, се отваряли и освобождавали. Това били хуманистите, които се опитвали да примират класическото и християнското учение, а сред тях пръв бил Еразъм Ротердамски. На него дължим до голяма степен появата на ренесансовата мисъл в Англия. Благодарение на книгопечатането знанията и възгледите нахлули в религиозните общности, съставляващи структурата на средновековна Европа, а от 1450 г. нататък печатарските преси ставали все повече. В Западния

свят, от Прага до Лисабон, вече имало шейсет университета и в началото на новия век те сами отворили широки пътища за знанията и общуването, които направили живота им по-продуктивен и неформален. През Средновековието образованието до голяма степен се свеждало до обучението на духовенството, сега то непрестанно се разширявало и целта му била не само да подготвя свещеници, но и светски учени и добре информирани джентълмени. Многогранно развитият човек бил идеалът на Ренесанса.

Това съживяване на човешкия дух било съпроводено от подлагането на съмнение на традиционните теории. За пръв път през петнайсети век хората започнали да наричат предходното хилядолетие Средновековие. Макар че до голяма степен средновековното мислене все още владеело умовете им, те усещали, че живеят на прага на нова модерна епоха. Това била епоха, белязана не само от великолепни постижения в изобразителното изкуство и архитектурата, но и с началото на революция в науката, свързана с името на Коперник. Новата идея, че Земята се върти около Слънцето, която той убедително доказал и която след това Галилей защитил, щяла да има огромен ефект върху човешкия мироглед. Дотогава Земята била смятана за център на вселената, която трябвало да служи на нуждите на човека. Сега се отворила напълно нова перспектива.

Стремежът да се задават въпроси, да се водят дискусии, да се търсят нови обяснения се насочил от полето на класическото наследство към религиозните науки. Гръцки, дори еврейски, както и латински текстове отново били подложени на внимателен анализ. Това неизбежно поставило под въпрос установени религиозни схващания. Ренесансът подготвил Реформацията. През 1517 г., на трийсет и четири годишна възраст немският свещеник Мартин Лутер се обявил против продажбата на индулгенции, заковал своите тезиси по този и други въпроси на вратата на дворцовата църква във Витенберг и подел смела интелектуална атака срещу папата. Това, което започнало като протест срещу някои църковни практики, скоро се превърнало в предизвикателство към църковната доктрина. В своята борба, поемайки огромни рискове, Лутер показал качества като решителност и непоколебимост, които му спечелили известност и слава. Той дал импулса на едно движение, което за няколко

десетилетия заляло континента и гордо носело обобщеното име Реформация. То приемало различни форми в различните страни, особено Швейцария под ръководството на Цвингли и Калвин. Влиянието на втория се разпространило от Женева към Франция, Нидерландия и Британия, където най-силно се усещало в Шотландия.

Имало много варианти на доктрината на Лутер, но той самият твърдо поддържал принципа за „спасение чрез вяра, а не чрез дела“. Това означавало, че да водиш добър и праведен живот на земята, както правели много езичници, не гарантирало вечно блаженство. Вярата в християнското откровение била жизнено важна. Не папската институция, а думите на Светото писание и индивидуалната съвест били пътеводните светлини на Лутер. Самият той вярвал в предопределението. Адам съгрешил в Едемската градина, защото Всемогъщият бог го е накарал. Оттам произтича първородният грях на човека. През годините около една десета от човешката раса се опитвала да избегне последвалото вечно проклятие чрез безбрачие. Но според Лутер монасите и монахините имали право да се утешат с брак. Самият той дал пример, като се оженил за избягала монахиня, когато бил на четиридесет години, и живял щастливо с нея.

Реформацията засегнала всяка една страна в Европа, но най-много Германия. Движението на Лутер импонирало на национализма на германците, които недоволствали от изнудването на Рим. Той им дал превод на Библията, с който те основателно се гордеят. Също така дал на германските принцове възможност да се облагодетелстват от църковната собственост. Учението му, попаднало в ръцете на екстремисти, довело до социална война в Южна Германия, в която загинали хиляди хора. Самият Лутер страстно защитавал противниковата страна, а не гълпите, които

Мартин Лутер

бил подбудил. Макар да използвал най-вулгарен език, за да ги разбуди, не се поколебал да се обърне против тях, когато те откликнали. Той бил готов на всичко в борбата си с папата относно доктрината, но потиснатите маси, на които дължал силата си, не го вълнували. Той ги наричал „свине“ и дори прибегвал до още по-груби думи и упреквал „господарите“, както назовавал аристокрацията и богатата управляваща класа, за мекушавостта им при потушаването на селския бунт.

Ереси е имало винаги и през вековете настроенятията срещу църквата периодически се изостряли в почти всички страни на Европа. Но разколът, който започнал с Лутер, бил невиджан дотогава и със страховити мащаби. Всички действащи лица в него – както противниците, така и защитниците на Рим – били все още дълбоко повлияни от средновековния мироглед. Те всички смятали, че възстановяват чистотата на ранната църква. Реформацията задълбочила несигурността и объркването в тази епоха, в която хората и държавите несъзнателно и против волята си продължавали да се уповават на старите котви, които толкова дълго държали Европа. След период на догматична битка между папата и реформаторите протестантството се установило в много от европейските страни под формата на различни секти и школи, като лутеранството покривало най-голяма територия. Римокатолическата църква, укрепена през пречистващото католическо възраждане, познато като Контрареформация и в по-светски аспект чрез дейността на Инквизицията, доказала, че е способна да задържи позициите си чрез дълги серии от религиозни войни. Разделението между рушителите и защитниците на стария ред заплашвало стабилността на всички страни в нова Европа и унищожило единството на някои от тях. Англия и Франция излезли от тази битка наранени и с разклатени устои, но запазили целостта си. Между Ирландия и Англия възникнала нова бариера, а между Англия и Шотландия се създавала нова връзка. Свещената Римска империя се разпаднала на множество княжества и градове, Нидерландия се разделила на две части, които днес познаваме като Холандия и Белгия. Старите династии били застрашени, някогашните клетви за вярност били нарушавани. До средата на века калвинистите били остри-

ето на протестантската атака, йезуитите били щитът и мечът на католическата отбрана и контраатака. Сто години трябвало да изминат преди изтощението и примирението да сложат край на революцията, започната от Лутер. Тя завършила едва когато Централна Европа била съсипана от Трийсетгодишната война и Вестфалският мир от 1648 г. сложил край на битката, чието начало било почти забравено. Чак през XIX век душите на хората от християнския свят били завладени от повече чувство на търпимост, основаваща се на взаимно признание и уважение.

Известният викториански богослов професор Чарлз Биърд през 80-те години на деветнайсети век задава няколко откровени въпроса:

Можем ли тогава да кажем, че Реформацията е била провал от интелектуална гледна точка? Дали тя не е отхвърлила едно робство, само за да наложи ново? Длъжни сме да признаем, особено за Германия, че тя скоро се е разделила със свободното образование, че е обърнала гръб на културата, че се е изгубила в лабиринт от безплодни теологически противоречия, че не е подала ръка на събуждащата се наука и не я е приветствала... Дори и по-късно клирът гръмогласно заявявал верността си към теологията на Реформацията, но гледал накриво науката и изисквал пълна независимост от съвременното познание. Не знам как обичайните теории на Реформацията биха отговорили на обвиненията, съдържащи се в тези факти. Най-образованите, най-задълбочените, най-толерантните от тогавашните теолози с голяма неохота приемали системите на Меланхтон и Калвин... Въпреки че приносът на реформаторите към истината и свободата чрез техния бунт срещу ненарушимото върховенство на средновековното християнство е неоченим, за тях се оказало невъзможно да отговорят на въпросите, които сами повдигали. Не само че не им достигало необходимото знание, но те дори не виждали размера на противоречията, в които се заплели. Тяхната роля била да отворят шлюзовете и въпреки добронамерените им усилия да контролират и ограничат потока, той потекъл неудържимо и не само разрушил старите традиции, но и оплодил нови полета, като винаги носел със себе си живот и свежест.

Да разглеждаме Реформацията сама за себе си, да съдим за нея само по нейното теологично и църковно развитие, означава да я обявим за провал, да я видим като част от общо движение в европейската мисъл, да покажем нейните неразривни връзки със зараждащото се образование и развиващата се наука, да докажем нейната неизбежна връзка със свободата, да илюстрираме нейното бавно израстване към толерантност – това значи да оправдаем миналото ѝ и да ѝ обещаем бъдещето.¹

***

Докато Ренесансът и Реформацията набирали сили в Европа, останалият свят не спирал да разкрива тайните си на европейските изследователи, търговци и мисионери. Още от времето на древните гърци някои хора са знаели на теория, че светът е кръгъл. През XVI век това предстояло да се докаже чрез пътешествия. Слуховете имали корени далеч назад. През Средновековието пътешествениците от Европа тръгвали на изток, а въображението им се разпалвало от разкази за разкошни царства и богатства в земите, в които се е появил човекът – истории за страната на Презвитер Йоан, намираща се някъде между Централна Азия и съвременна Абисиния, а по-късно и по-практичните сведения за пътешествията на Марко Поло от Венеция до Китай. Но Азия също тръгнала срещу Запада. В един момент дори изглеждало, че Европа ще отстъпи пред ужасната заплаха, задаваща се от Изтока. Езическите монголски орди от сърцето на Азия, страховити конници, въоръжени с лъкове, бързо преминали през Русия, Полша, Унгария и през 1241 г. нанесли едновременни съкрушителни поражения на германците край Бреслау² и на европейската кавалерия край Будапеща. Германия и Австрия останали да зависят от тяхната милост. Сякаш по волята на провидението същата година Великият хан умрял в Монголия, монголските първенци се втурнали обратно на хиляди километри към Каракорум, тяхната столица, за да изберат негов наследник, и Западна Европа се спасила.

---

¹ The Reformation of the Sixteenth Century, by C. Beard (1927 edition), pp. 298–299. – Б. а.

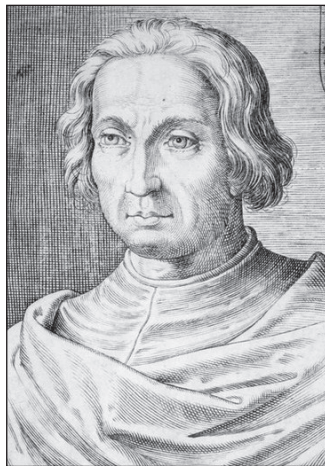
² Днешен Вроцлав – Б. пр.

През цялото Средновековие течаха неспирна битка между християните и неверниците по границите на Източна и Южна Европа. Хората там живеели в постоянен страх, че неверниците настъпват, и през 1453 г. Константинопол бил завладян от османските турци. Смъртна опасност разклатила икономиката и застрашила богатството на християнска Европа. Унищожаването на Византийската империя и турската окупация на Мала Азия прекъснали сухопътните връзки с Изтока. Пътят, който захранвал градовете по Средиземноморието и бил източник на богатствата и влиянието на генуезците и венецианците, бил затворен. На изток безпокойството нараствало и въпреки че турците искали да запазят деловите си отношения с Европа заради митата, които налагали, търговията и пътуванията ставали все по-опасни.

Италианските географи и мореплаватели от известно време се опитвали да намерят нов безпрепятствен морски път към Ориента, но макар че били натрупали много опит в корабостроенето и навигацията в резултат на активната търговия в Източното Средиземноморие, те нямали ресурси за рискованото изследване на океаните. Първа открила нов път Португалия. С помощта на английските кръстоносци тя постигнала своята независимост през XII век, като постепенно прогонила маврите от територията си и стигнала до африканския бряг. Принц Енрике Мореплавателя, внук на Джон Гонт, започнал редица морски начинания. Експедициите тръгвали от Лисабон. През цялата останала част на XV век португалските мореплаватели пътували все по-надолу покрай западния бряг на Африка в търсене на злато и роби, като постепенно разширявали границите на познатия свят, докато през 1487 г. Бартолемеу Диаш заобиколил носа в края на Африканския континент. Той го нарекъл Нос на бурите, но кралят на Португалия прозорливо го преименувал на Нос Добра надежда. Надеждата била оправдана – през 1498 г. Вашку да Гама пуснал котва в пристанището на Калкута. Морският път към богатствата на Индия и Далечния изток бил открит.

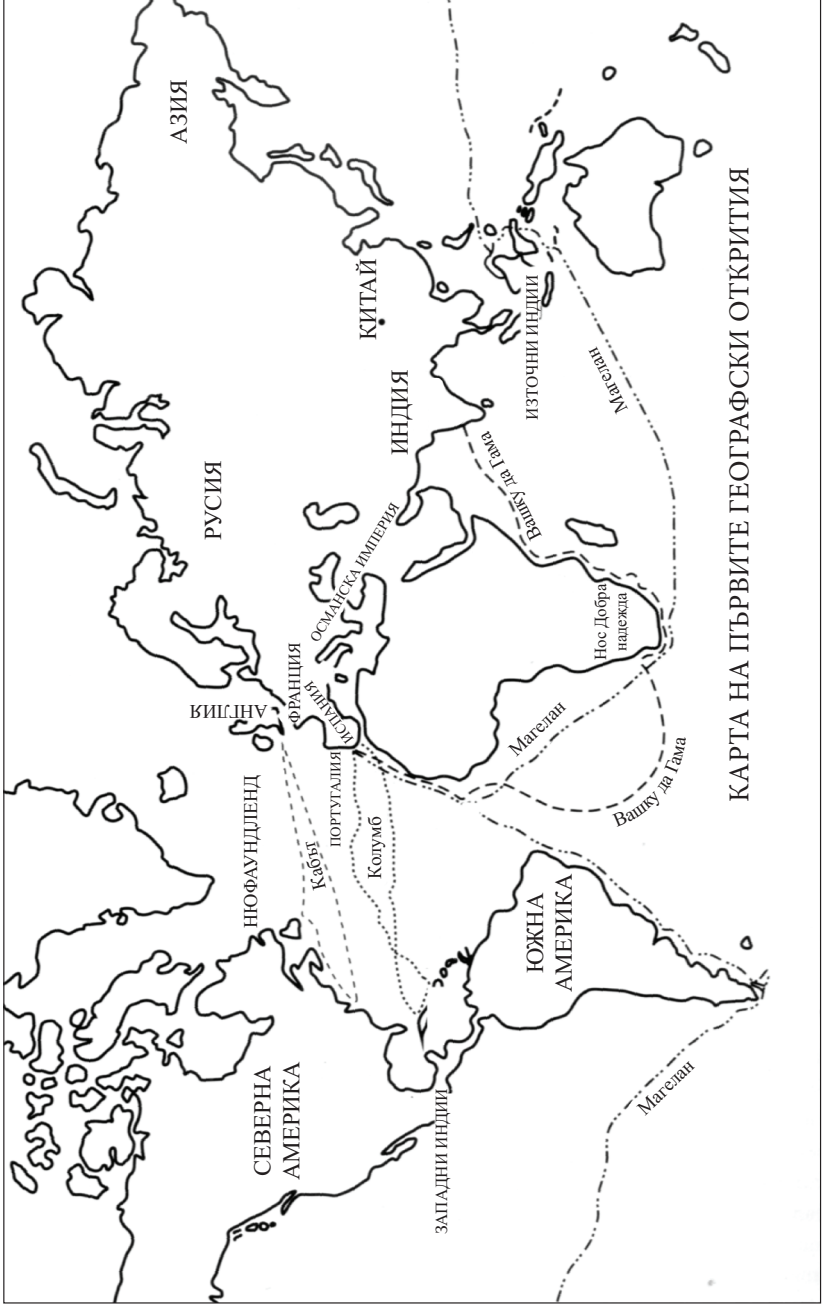
Междувременно в ума на един генуезец на име Христофор Колумб се родила мисъл с огромно значение за бъдещето на света. Надвесен над приказните карти на своите съотечествени-

ци, той съставил план да отплава на запад през Атлантическия океан отвъд известните острови и да потърси друг път към Изтока. Той бил женен за дъщерята на португалски моряк, който служил при Енрике Мореплавателя, и от документите на тъста си научил за великите океански приключения. През 1486 г. изпратил брат си Бартоломео да търси английска подкрепа за начинанието му. Но Бартоломео бил отвлечен от пирати край френския бряг и когато най-накрая пристигнал в Англия и привлякъл вниманието на новия крал Хенри Тюдор, било твърде късно. Христофор вече бил получил подкрепата на двамата испански владетели Фердинанд Арагонски и Изабела Кастилска и под техния патронаж през 1492 г. той отплавал към неизвестността от Палос де ла Фронтера в Андалусия. След тримесечно пътешествие стигнал до един от Бахамските острови. Без да подозира, бил открил не нов маршрут към Изтока, а нов континент на запад, който скоро щял да бъде наречен Америка.

Христофор Колумб

Щели да минат още сто години, преди Англия да започне да се възползва от възможностите си като морска сила. Нейните постижения през този период били сравнително незначителни. Търговците от Бристол се опитвали да търсят северозападен маршрут през Атлантическия океан към Далечния изток, но постигнали минимални успехи и не получили подкрепа. Колегите им от Лондон и Източна Англия се интересували повече от твърдите печалби от търговията си с Нидерландия. Хенри Тюдор обаче позволил частните начинания, стига те да не го въвличали в конфликти с Испания. Той финансирал експедицията на Джон Кабот, роден като Джовани, генуезец като Колумб, но живеещ в Бристол. През 1497 г. Кабот достигнал до суша край остров Кейп Бретон. Но той не видял много перспективи за търговия, а само огромен пречещ континент, който изглежда,

КАРТА НА ПЪРВИТЕ ГЕОГРАФСКИ ОТКРИТИЯ

че блокирал по-нататъшния път. При второто си пътешествие Кабот плавал покрай брега на Америка към Флорида, но това било прекалено близо до района на испанската експедиция. След смъртта му предпазливият Хенри изоставил атлантическите си начинания.

Пристигането на испанците в Новия свят и откриването на скъпоценни метали там довело до протяжен конфликт с португалците. Тъй като един от движещите мотиви и на двете страни бил разпространението на християнската вяра в неоткритите езически земи, те се обърнали към папата, в чиито ръце тогава се смятало, че лежи даряването на нови територии. С поредица от були през 90-те години на XV век папата от династията на Борджиите Александър VI очертал границата между испанската и португалската сфери на влияние. Това забележително разпределение стимулирало сключването на договор между Испания и Португалия. Договорена била граница от север на юг на 370 левги западно от Азорските острови и Португалия се почувствала в правото си да окупира Бразилия.

Въпреки че португалците били първи в полето на океанските експедиции, страната им била прекалено малка, за да удържи завоеванията си. Твърди се, че половината от населението на Португалия загинало при опита да се задържат отвъдморските територии. Испания скоро ги изпреварила. В годината на първата експедиция на Колумб Гранада, единственият мавритански град, който оцелял на испанска земя, паднал под властта на последната кръстоносна армия на Средновековието. След това испанците били свободни да насочат енергията си към Новия свят. След по-малко от едно поколение португалски капитан на испанска заплата – Магелан, поел на пътешествие към Южна Америка и пресякъл Тихия океан, като така корабът му обиколил целия глобус. Магелан бил убит във Филипините, но първият му помощник довел кораба у дома покрай нос Добра надежда. Пръснатите цивилизации на света се сближавали и новите открития щели да придадат на едно малко кралство в северните морета ново значение. То щяло да стане наследник на Португалия и Испания, макар времето да си получи наследството все още да не било дошло. Но подправките на Изтока вече пъту-

вали по море към европейския пазар в Антверпен. Търговията се променяла и революционизирала. Сухоземният маршрут западал, първенството на италианските градове било засенчено от Северозападна Европа, а бъдещето вече не принадлежало на Средиземно море, а на атлантическите брегове, където новите големи сили – Англия, Франция и Холандия, имали пристанища с лесен достъп до океаните.

Богатството на Новия свят скоро се отразило на стария ред в Европа. През първата половина на XVI век Кортес превзел Империята на ацтеките в Мексико, а Писаро завладял инките в Перу. Огромните подземни богатства на тези земи потекли през Атлантическия океан. По все по-многобройни маршрути в Европа влязло злато и сребро, както и нови стоки като тютюн, картофи и американска захар. В същото време Старият континент, в който пристигали тези нови богатства, претърпял трансформация. След дълго прекъсване населението му отново започнало да се увеличава и производството във фермите и занаятчийските работилници се разширявало. Нараснало повсеместното търсене на пари за нови експедиции, ново строителство, нови предприятия и нови методи за управление. Финансовите машинации не били разбирали докрай нито от управниците, нито от мнозинството от хората, и първото решение на обеднелите владетели било да девалвират валутата си. Заради това цените рязко се вдигнали и когато Лутер заковал тезисите си във Витенберг, стойността на парите вече бързо падала. Под натиска на американското сребро, континентът бил залят от инфлационни вълни без паралел чак до XX век. Старият свят на земевладелци и селяни все по-трудно се справял. В Европа се появила нова сила, която печелила могъщество и влияние върху владетелите и започнала да упражнява властта си. За търговците и bankerите настъпила епоха на нови възможности. Най-прочути сред тях били може би семейство Фугер от Германия, които си спечелели достойна репутация, поставяйки огромното си богатство в услуга на ренесансовото изкуство. От тяхната финансова изобретателност по онова време зависели и папи, и императори.

Както винаги във времена на бърза инфлация приспособяването било много трудно. Но в същото време имало силно усе-

щане за нов растеж и благосъстояние и в крайна сметка всяка класа спечелила от общото съживяване. Светът, който само преди век бил изгубил може би една трета от населението си заради Черната смърт, получил чудесен физически и духовен стимул. Хората си проправяли път към по-велика епоха, с по-свободна размяна на повече стоки и услуги и с далеч повече ефективни участници в нея. Новият свят отворил огромните си порти не само географски, като добавил Северна и Южна Америка към местата, където европейците да могат да живеят, но и като разгърнал начина им на живот, миросгледа и ползите им от онова, което притежават.